

BEHANDLINGEN AV ANHÅLLNA OCH HÄKTADE – ÄNDAMÅL, INNEHÅLL OCH VERKNINGAR

AV KLAUS HELMINEN

1. *Inledande synpunkter*

Fängelsestraffets syftemål och inverkan är sedan länge en central kriminalpolitisk fråga. Spörsmålet om häktning (rannsakningsfängelse, »varetektsfengsling«) har tidigare inte väckt liknande diskussion. Man har väl menat att häktning av för brott misstänkt person är en interimistisk processuell åtgärd. En häktad (rannsakningsfånge) avtjänar ju inget straff. Det kan senare framgå att bevisen inte räcker till att binda honom vid det misstänkta brottet eller att han visserligen förklaras skyldig men inte ådöms någon straffpåföljd. Häktningens eventuella verkningar skulle således uppfattas närmast som ett faktiskt men inte något kriminalpolitiskt problem.

Den som känner till de reella omständigheterna vet att detta synesätt inte överensstämmer med verkligheten. Häktade förvaras på samma anstalter som straffångar. De flesta straffångarna har fått sina första upplevelser om fängeslivet just genom att de varit häktade. Om de börjat sin brottsliga bana redan i unga år, har de kanske varit rannsakningsfångar två-tre gånger före den första straffavtjäningen. Häktningstidens längd motsvarar ett kortare fängelsestraff. En för brott misstänkt blir ofta utan förvarning anhållen och sedan häktad. Därför har häktningen i många fall mycket negativa verkningar för den häktade. Hans livssituation försämras då plötsligt och dramatiskt. Redan ett par månaders häktning kan socialt ruinera den häktade.

Under den senaste decennierna har spörsmål som gäller häktning och dess verkningar dryftats i våra nordiska länder både på parlamentarisk nivå och inom forskarkretsar samt bland fackfolk, m.a.o. närmast domare, polis och fängvårdspersonal. I läroböcker om straffprocessrätt har sedan gammalt behandlats utförligt förutsättningarna för häktning. Den nyare forskningen har utrett, hurudan den människogrupp som består av häktade faktiskt är och hur förhållandena i rannsakingshäkte upplevs. Speciellt i Norge har dessa problem diskuterats. Professor Anders Bratholms forskning »Pågrípelse og varetektsfengsel« från år 1957 är en redan klassisk avhandling på området.

I Norge har år 1980 utkommit en grundlig utredning om »varetektsfengsling« (NOU 1980:28), till vilken bifogats två omfattande forskningsrapporter om dels på statistiska uppgifter och dels på intervjumaterial baserade undersökningar om rannsakingfängelseklientelet samt om häktningens faktiska innebörd och verkningar. Även i de andra nordiska länderna har man fäst uppmärksamhet vid häktningsproblematiken. En med Bratholms verk jämförbar undersökning är den danske professor Hans Gammeltoft-Hansens digra monografi »Varetægtsfængsling« från år

1976. I detta sammanhang vill jag presentera en färsk finsk undersökning, nämligen den av delegationen för fångvårdsärenden år 1987 publicerade utredningen om hur häktningstiden bättre kunde utnyttjas (publikationen 5:1987 med samma rapport både på finska och svenska).

I våra nordiska länder har gjorts lagändringar som haft två huvudsakliga syftemål: för det första att minska antalet häktningar och för det andra att nedbringa antalet isolerade rannsakningsfångar. Då kriminalitetssiffrorna å andra sidan stigit, har dessa strävanden lett endast till en långsam nedgång av antalet häktade. Det är alltså angeläget att även på detta nordiska forum behandla häktningsproblematiken.

Enligt den nordiska fångvårdsstatistiken av år 1987 var det dagliga medelantalet rannsakningsfångar jämfört med antalet straffångar följande:

	Häktade	Straffångar	Sammanlagt
Danmark	851	2541	3392
Finland	468	3707	4175
Norge	420	1538	1958
Sverige	789	3600	4389
Summa	2528	11386	13914

(uppgifter från Island saknas)

Dessa siffror visar hur väsentligt problem häktningen i praktiken är. Det dagliga antalet häktade i de nordiska länderna är alltså sammanlagt ca 2500, vilket utgör nästan 1/5 av hela fångtalet. I statistiken ingår inte de anhållna eller häktade som förvaras i polisarrester (polishäkten). Detta innebär att statistiken särskilt för Finlands del ger en förskönad bild på grund av våra långa anhållningstider. I år har våra maximala anhållningsfrister visserligen blivit förkortade, men de är alltså längre än i de övriga nordiska länderna. Dessutom kan också häktade i viss utsträckning förvaras i polishäkten. Det sammanlagda antalet anhållna och häktade i Finland torde således stå närmare motsvarande siffra i Danmark och Sverige än den i Norge.

I följande framställning behandlar jag det reella innehållet och de faktiska verkningarna av häktning. Jag granskar förutsättningarna för häktning endast i den mån de har betydelse för att dryfta den processuella frihetsförlustens ändamål. Tyngdpunkten ligger på häktning, eftersom anhållande är kortvarigt men har eljest ungefär samma innebörd som häktning. Framställningen bygger närmast på den ovannämnda nyutkomna finska undersökningen och de uppgifter jag eljest fått om förhållandena i Finland. Då jag bekantat mig med utredningar från de övriga nordiska länderna har jag konstaterat att problemen där är i stort liknande, vilket ju inte är någon överraskning. Det något strängare kriminalpolitiska klimatet i Finland

torde återspegla sig även på rannsakningsfängslandets utformning i vårt land. I diskussionen kompletteras säkert bilden i fråga om de nordiska broderländerna.

I detta sammanhang är det skäl att i korthet ta upp även de internationella aspekterna. FN:s ekonomiska och sociala råd har år 1957 godkänt en rekommendation om miniminormer för fångvården. En modernare och mera detaljerad normsamling är de av Europarådets ministerkommitté år 1987 godkända europeiska fängelseregler. Båda normsamlingarna innehåller en underavdelning med specialbestämmelser om rannsakningsfångar. En genomgående princip är att häktningens skadeverknin-
gar bör minimeras. I fråga om häktade ställs vissa säregna rättsskyddskrav med anledning av att de endast misstänks för brott men inte lagligen befunnits skyldiga. I bemötandet av anhållna och häktade konfronterats myndigheterna med flera centrala människorättsspörsmål.

2. Häktningens ändamål

Stadgandena om förutsättningarna för anhållande och häktning är ungefär likalydande i alla nordiska länder. Av dessa stadganden framgår att det processuella frihetsberövandet har tre alternativa syftemål. Genom anhållande och häktning vill man hindra den för brott misstänkte att 1) fly eller eljest undandra sig förundersökningen, brottmålsrättegången och straffverkställigheten, eller 2) undanröja bevis eller på annat sätt försvåra sakens utredning (s.k. kollusion), eller 3) fortsätta sin brottsliga verksamhet. I praktiken förekommer kombinationer av två av dessa syftemål eller t.o.m. av alla tre. Dessutom finns stadganden om att dessa synpunkters styrka minskar då det är fråga om mycket grova brott. Den bakomliggande tanken är då att den för ett sådant grovt brott misstänkte i regel skall häktas av allmänpreventiva skäl för att öka medborgarnas trygghet.

Ett gemensamt drag för de tre alternativa syftemålen är att man genom den processuella frihetsförlusten vill hindra visst oönskat handlande från den misstänktes sida. Kollusionsfaran är störst då förundersökningen ännu befinner sig i ett kritiskt skede, men minskar i styrka och faller oftast helt bort sedan förundersökningen är genomförd. Då kollusionsfara föreligger, måste den häktade vanligtvis isoleras antingen totalt eller åtminstone från vissa personer. För att hindra fortsatt brottslig verksamhet kan det också vara nödvändigt att förbjuda kontakter med vissa personer. Däremot kan flyktfaran motverkas genom blotta omhändertagandet utan att isolation eller motsvarande åtgärder är av nöden.

Det har väckt viss kritik att häktning får användas i individualpreventivt syfte för att hindra förövandet av nya brott. Man har menat att sådant »skyddsförvar« inte är förenligt med häktning, som borde vara endast ett straffprocessuellt instrument vars uppgift är att säkerställa straffprocessen. Otvivelaktigt används häktning då på ett sätt som till sin funktion liknar straffet. Trots dessa principiella betänkligheter har det i praktiken visat sig nödvändigt att kvarhålla denna funktion för häkt-

ning. I den europeiska människorättskonventionen nämns detta uttryckligen som en godtagbar grund för arrestering (art. 5¹ c).

Efter att ha granskat de lagstadgade syftemålen för häktning går jag över till motsatsen, alltså icke-godtagbara målsättningar. Klart är att rannsakningsfängelset inte skall ha straffrättsliga funktioner, det är inget anteciperat straff. I processrätt betonas oskyldighetspresumtionen: den misstänkte skall bemötas som oskyldig. Denna synpunkt präglar även stadgandena om behandling av anhållna och häktade. En annan sak är att tiden för anhållande och häktning skall avdras från det ådömda straffet. Det är möjligt att det efter avdraget inte kvarstår något straff att verkställas. Men denna institution bygger på den tanken att rannsakningsfängelset ur den häktades synpunkt skäligen måste jämföras med frihetsstraff, men förvandlar inte rannsakningshäktet till något straff.

Beslutet om anhållande eller häktning måste motiveras med att lagliga förutsättningar förefinns, alltså bl.a. att flyktfara, kollusionsfara eller fara för fortsatt brottslig verksamhet med viss sannolikhet är förhanden. Men vid sidan av dessa kan finnas andra, outtalade syftemål. Redan Bratholm i sin monografi har fäst uppmärksamhet vid sådana icke-erkända syftemål för häktning. Han nämner bekvämlighetssynpunkter vid förundersökningen, syftemålet att förmå den häktade till erkännande, straffrättsligt färgade individual- och allmänpreventiva verkningar samt syftet att skydda den häktade. Det är givetvis nästan omöjligt att påvisa förekomsten av dylika outtalade syftemål. Jag vill heller inte spekulera, om ock i vilken utsträckning sådana eventuellt förekommer. Man torde få räkna med att de spelar en viss, om ock ingen central roll.

3. Rannsakningsfängelsets innebörd enligt lag

De häktades särbehandling bygger på oskyldighetsgrundsatsen. Därför får en rannsakningsfänges frihet begränsas endast i den mån syftet med häktningen, hans säkra förvarande i fängelset och ordningens upprätthållande kräver. Grundprincipen är att den häktade visserligen hålls i förvar men att han inte åsamkas onödigt lidande. I lagstiftningen betonas även den s.k. hänsynsprincipen, som innebär t.ex. att när en häktad förflyttas utanför anstalten, skall väckande av onödig uppmärksamhet undvikas.

En häktad avtjänar inget straff och är således ingen strafffånge. För den skull har han inget arbets- eller studietvång. Han får inte heller mot sin vilja göras föremål för resocialiserande åtgärder. En rannsakningsfänges särställning framgår vidare bl.a. av att han har vidsträcktare rätt än en strafffånge att inneha och ta emot tillhörigheter samt att använda egna penningmedel för anskaffningar. En häktad får också använda egen klädsel samt anskaffa kost utom anstalten. Han har rätt att på egen bekostnad skaffa sig tillbehör för hobbyverksamhet och motsvarande tidsfördriv samt litteratur och tidningar, om syftet med häktningen inte äventyras. – I praktiken skiljer sig en häktads ställning dock inte väsentligt från en strafffänges.

Enligt finsk och svensk rätt kan en häktad inte straffas disciplinärt såsom en straffånge. På den punkten intar den danska och norska lagstiftningen en motsatt ståndpunkt. Ur rättsskyddssynpunkt är det svensk-finska systemet kanske bättre, men den har de opraktiska konsekvenserna att även obetydliga förseelser måste beivras. Dessutom finns i alla nordiska länders lagstiftning stadganden om att en häktad i undantagsfall får beläggas med fängsel för att tygla våldsamhet.

Viktigt för en häktad är att han får hålla kontakt med sitt rättegångsbiträde. Denna centrala rättighet normeras utförligt. Däremot kan en rannsakningsfånges kontakter med andra utomstående begränsas, närmast för att hindra kollusiv verksamhet. Restriktionerna kan gälla såväl besök som brevväxling och telefonsamtal. En rannsakningsfånge kan av samma orsak hållas isolerad även från andra häktade. Här kommer vi in på problematiken om isolation och dess verkningar. Enligt dansk och norsk rätt beslutar domstolen om sådan isolation. En viktig inskränkning är ännu den, att en häktad inte kan beviljas s.k. fångpermission. Endast i undantagsfall kan han få tillstånd att avlägsna sig från anstalten och då alltid under övervakning.

4. Rannsakningsfängelset i praktiken

Jag redogör först för statistiska uppgifter om rannsakningsfångarna i Finland enligt den förutnämnda undersökningen. Situationen och trenderna i de övriga nordiska länderna torde i stort vara jämförbara. Det dagliga genomsnittsantalet häktade i Finland har från år 1975 till år 1986 sjunkit från 808 till 510. Den procentuella andelen av unga rannsakningsfångar under 21 år har under samma period gått ned från 19% till 13%. Antalet unga anhållna och häktade har dock fortfarande ansetts vara alltför högt, vilket har väckt debatt i Finland. – Såsom jag tidigare påpekat, är totalantalet häktade i Finland inte helt jämförbart med motsvarande siffror i de övriga nordiska länderna m.a.a. de långa anhållningstiderna i Finland. Man har beräknat att t.ex. år 1980 endast 15% av de anhållna blivit häktade. Den genomsnittliga anhållningstiden i vårt land är något under tre dygn. Hälften av de häktningar som upphörde genom underrättsutslag räckte högst en månad. Men nästan hälften av dem vilkas rannsakningsfängelset upphörde genom utslag från överrätt hade varit häktade över fem månader.

Rannsakningsfångarnas huvudbrott år 1986 var följande: rån 10%, annat egendomsbrott (framför allt grov stöld eller stöld) 43%, våldsbrott 32%, sedlighetsbrott 2%, narkotikabrott 1%, trafikfylleri 2% och annat brott 9%. Jämfört med de övriga nordiska länderna torde våldsbrottens andel vara större, men narkotikabrottens klart mindre.

En undersökning som år 1986 gjordes genom att intervjuva rannsakningsfångar (det gällde 68 personer) gav bl.a. följande resultat:

- kvinnor 9%, män 91%;
- under 18 år 9%, 18-20 år 19%, 21-29 år 37%, 30-39 år 26%, över 40 år 9%;
- nästan hälften från Helsingfors;
- gifta eller samboende 13%;
- hade mindreåriga barn 28%;
- i arbete 43%, arbetslösa 48%, pensionerade 9%;
- inget tidigare ovillkorligt fängelsestraff 43%, varit sju eller flera gånger i fängelse 15%;
- tidigare villkorligt fängelsestraff 87%;
- varit tidigare anhållen eller häktad 80%;
- inga begränsningar på grund av förundersökningen 81%, åtskilda från andra åtalade i samma mål 15%, strängare begränsningar 4%.

I likhet med andra motsvarande undersökningar visar resultaten, att de häktade ofta befinner sig i en svag social situation. Denna persongrupp präglas av svag social bundenhet och av arbetslöshet, tidigare brott samt ofta alkohol- eller narkotikaproblem.

Åtminstone i Finland beror den häktades faktiska situation under häktningstiden i hög grad även på förhållandena i anstalten. Anhållna förvaras undantagslöst i polishäkten och även rannsakningsfångar kan med stöd av en för två år sedan ändrad lag hållas i polishäkten i större utsträckning än tidigare. Så snart förundersökningen inte längre ställer hinder förpassas en häktad från polishäkte till länsfängelse, där merparten av rannsakningsfångarna hålls. Ett undantag utgörs av sådana fall där de för samma brott misstänkta eller åtalade hålls åtskilda genom att placera dem på olika anstalter.

Till förvaring av häktade får användas endast sådana polishäkten som justitieministeriets fängvårdsavdelning godkänt för detta ändamål. Antalet sådana polishäkten är för närvarande 55. De flesta är ganska nya och därför i tämligen gott skick. Men de anhållna och häktade på polishäktena hålls nästan totalt isolerade från varandra redan därför att faktiska möjligheter till samvaro med andra inte finns. Den utetimme som häktade har rätt till tillbringas ofta i trånga »kaninburar« eller oändamålsenliga bakgårdar. Arbete eller rationell sysselsättning kan sällan erbjudas. Möjligheterna till kantinuppköp varierar beroende på lokala förhållanden. Variationer förekommer också bl.a. i fråga om kvaliteten på maten. Besök kan anordnas något oftare och smidigare än på länsfängelserna, men besöksutrymmena är sämre än på egentliga fängelser. Besöken underlättas av att avståndet till polishäktet i praktiken ofta är kortare än till närmaste länsfängelse.

Merparten av rannsakningsfångar förvaras på länsfängelser. Om häktningstiden är lång, hålls den häktade åtminstone i slutskedet i regel på något länsfängelse. Länsfängelserna används också för straffverkställighet. Våra länsfängelser är gamla, men de flesta har genomgått grundiga reparationer. Standarden på cellerna

varierar dock. Även rannsakningsfångar kan hållas två i samma cell, om de inte uttryckligen önskar att få bo allena. En häktad får tillbringa åtminstone en del av dygnet tillsammans med andra, om han inte på i lag stadgade grunder skall hållas isolerad.

Länsfängelsernas personal är mångsidigare och kan således erbjuda även rannsakningsfångar sådan social service som inte är möjlig i polishäkterna. På länsfängelserna finns det en läkare, en socialkurator och en präst. Även vaktpersonalen är bättre utbildad än polisarresternas vakter. På länsfängelserna finns det bättre möjligheter till motion, till viss hobbyverksamhet och till inlåning av böcker. Man har bättre tillgång till TV-program och dagstidningar. En del av rannsakningsfångarna kan erbjudas arbete på fängelset. Detta sker dock i tämligen ringa utsträckning. Sammanfattningsvis kan således konstateras, att servicenivån på fängelserna är högre än på polishäkterna.

5. Häktningens verkningar

I belysning av lagparagrafer är rannsakningsfångarnas ställning fördelaktigare än straffångarnas. Lagstiftningen utgår från oskyldighetspresumtionen och betonar principen om minsta olägenhet. Men bekantar man sig med den faktiska situationen, så måste man medge att lagens idealbild är en chimär. I praktiken upplever de häktade sin situation som värre än straffångarna. Detta bekräftas av de intervjuundersökningar som gjorts i de nordiska länderna.

Varför är då situationen så dystert? En anhållen och häktad blir plötsligt lösryckt ur sin normala livsmiljö. Han är oviss både om den kommande straffprocessens utgång och om hur han och hans närmaste skall klara sig i framtiden. En straffånge kan i viss mån förbereda sig för straffverkställigheten, utom då den följer omedelbart efter rannsakningshäktet. En till frihetsstraff dömd kan ofta också få verkställigheten uppskjuten, om hans livssituation det kräver. – Med detta vill jag förstås inte förringa en straffånges svårigheter. De flesta problemen är gemensamma för rannsakningsfångar och strafffångar.

De svåraste störningar som ett anhållande och en häktning medför koncentrerar sig på följande tre spörsmål: arbetsplatsen, bostaden och de mänskliga relationerna. De flesta häktade som har fast arbetsplats befarar att de mister sin arbetsplats och så sker även ofta i praktiken. Om en anhållen eller häktad till sin arbetsgivare meddelar orsaken till sin frånvaro, leder detta ofta till uppsägning. Men resultatet är det samma – på grund av frånvaro om han inte meddelar någonting.

Från häktet är det svårt att sköta sina ekonomiska angelägenheter även i ett sådant fall att personalen hjälper den häktade. Genom häktningen förlorar en sysselsatt person sina regelbundna inkomster, vilket leder till svåra och ibland resultatlösa förhandlingar om uppskov av betalningar. Om den häktade bor i hyreslägenhet, avbryts hyresförhållandet ofta. Åtminstone i Finland har man kunnat konstatera, att

socialmyndigheterna är mindre villiga att hjälpa den som råkat på obestånd på grund av häktning. Om den häktade försörjer sin familj eller sina minderåriga barn, råkar dessa ofta i ekonomiskt trångmål.

Med anledning av frihetsförlusten utsätts den häktades personliga relationer för svår påfrestning. Mindre stabila par- och vänskapsförhållanden står i fara att brytas. Om det är fråga om en ung person som bor hemma, kan häktningen resultera i att han blir utstött från sitt föräldrahem. Men det finns också helt motsatta exempel där fadern eller modern på flera sätt stöder den häktade. Många intervjuade rannsakningsfångar har uttalat, att det lätt går att få nya människokontakter i häktet, men att dessa relationer är ytliga och ofta otillfredsställande.

De flesta häktade upplever häktningstiden som psykiskt mycket påfrestande. Tankarna kretsar kring den pågående processen och den eventuella straffdomen och framtiden ter sig dyster. Kontakterna med yttvärlden är fåtaliga. Om rannsakningsfången är isolerad, accentueras de negativa effekterna. Merparten av häktade önskar att de kunde få arbete under häktningstiden, men det går sällan att ordna. Sysslolösheten ökar den psykiska pressen. Psykiska besvär hos häktade är vanliga. Undersökningarna visar att rannsakningsfångarna använder mera av läkare ordinerade lugnande läkemedel än straffångarna. En avsevärd del av häktade är dessutom missbrukare av alkohol eller narkotika, vilket leder till abstinenssymptom och psykiska problem.

Då häktningens verkningar behandlas, är det skäl att ännu fästa uppmärksamhet vid vissa särgrupper. Anhållande och häktning kan ha mycket svåra följder för unga personer. En ung persons utveckling och utbildning kan bli svårt lidande. Arbetslöshet och penningbrist ökar svårigheterna. De positiva människokontakterna försvagas och nya, dåliga förebilder uppenbarar sig. Dessa faktorer kan vara t.o.m. avgörande för en ung persons negativa utveckling, som eventuellt resulterar i kriminellt levnadssätt. Andra utsatta grupper är utlänningarna, som ofta har både kontaktproblem och anpassningssvårigheter, vilka återigen förvärrar situationen. Tidigare har jag redan nämnt sådana utsatta särgrupper som alkohol- och narkotikamissbrukare samt psykiskt störda eller avvikande personer.

Hur kunde man då råda bot på dessa missförhållanden? Någon allmän trollformel går väl inte att finna. Enligt min mening är det angeläget att sträva till ett minskat antal häktningar och till kortare häktningstider. Detta har ju varit en gemensam målsättning i de nordiska ländernas nyare lagstiftning. Det blir intressant att se, hur den i år genomförda finska förundersöknings- och tvångsmedelsreformen kommer att inverka på det faktiska häktningssläget i vårt land. Vi tar också i bruk ett för oss nytt häktningssurrogat, nämligen reseförbud, som kan kombineras med anmälningsplikt. Syftet är att detta anhållnings- och häktningssurrogat skulle användas speciellt i fråga om unga personer.

En annan utvecklingslinje är att försöka förbättra den sociala service som de

häktade erbjuds. Detta förutsätter dels att fängelserna får mera resurser för detta ändamål och dels att de kommunala myndigheternas insatser på området ökas. Rannsakningsfångarna borde få ökade möjligheter till arbete och undervisning i fängelserna. Likaledes bör tillbudet av fritidsverksamhet utökas. Dessutom finns det behov av att effektivisera sådan arbetsförmedling som går ut på att främja rannsakningsfångarnas placering i arbetslivet. Kort sagt, samhället skall sträva till att också i praktiken fullfölja lagens principuttalande om att en häktad inte i onödan tillfogas skada eller olägenhet samt att hans frihet inte begränsas mera än vad som är absolut nödvändigt.

Adresse: Polisrådet Klaus Helminen
Topeliusg. 29 A 10
SF-00250 Helsingfors